BOOK REVIEW

Cristina BOGDAN (2016). *Moartea și lumea românească premodernă: discursuri întretăiate*. București: Editura Universității din București, 352 p., 27 de ilustrații color (11 p.), ISBN 978-606-16-0733-4

Preumblând către Moarte

ADRIAN CRUPA

Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Iași

A te apropia de domeniul Morții constituie în sine o provocare ce depășește hotarele discursului academic și implică, în ceea ce îl privește pe autor, un parcurs inițiat al transfigurării propriei persoane. Relația cu bibliografia de specialitate și cu cercetările de teren transformă treptat nu doar gândirea cercetătorului, ci și „topografiile interioare” (284), astfel încât la capătul acestei „preumblări” prin târmuri macabre nu vei afla o umbră istovită de orizontul descompunerii și al absenței, cât chipul proaspăt al bucuriei-de-a-fi-de-față.

Bazat pe o bibliografie impresionantă și pe o cercetare temeinică de un deceniu și jumătate, *Moartea și lumea românească premodernă*, volum publicat de Cristina Bogdan în 2016 la editura Universității din București, se încadrează în tradiția schemei de periodizare a atitudinilor umane în fața morții, elaborate de Philippe Ariès¹: *moartea îmblânzită*, *moartea sinelui*, *moartea celui alt* și *moartea inversată*. Cercetarea vizează – după cum o mărturisește subtitlul (*discursuri întretăiate*) – o abordare ce încearcă să apropie, identificând constanțele, variatele domenii ale discursului despre Moarte²: cel *istoric* și *religios* (capitolul II. „Lumea românească premodernă și spectacolul perisabilității”), cel *etnografic* și *ritual* (capitolul III. „Ceremonialul funerar. Priviri

încrucișate”), cel al *literaturii vechi* (capitolul IV. „Discursuri literare”), cel *iconic* (capitolul V. „Chipurile Morții în iconografia din Țara Românească”), cel *tematologic* și *folcloric* (capitolul VI. „Față-n față cu Moartea. Întâlniri, dialoguri, confruntări”). Analiza nu se mărginește însă la simpla inventariere a modalităților de a face referire la Moarte. Pe alocuri (cum este cazul capitolului VII. „Accidentele unui dispozitiv de

¹ Este vorba de *Essais sur l'histoire de la mort en Occident du Moyen Âge à nos jours*. Paris: Seuil, 1975; *L'homme devant la mort*, vol. I, II. Paris: Seuil, 1977; *Images de l'homme devant la mort*. Paris: Seuil, 1983.

² Cristina Bogdan indică patru tipuri de discurs identificate în spațiul românesc, la care se face referire pe parcursul lucrării – *religios*, *literar*, *iconografic*, *ritual* – și alte două tipuri de discurs – *juridic* și *medical* – pe care demersul ei nu le vizează. Realitatea materialelor și a terenului oferă însă areorei întâlnirea strict a uneia dintre variantele discursive, de regulă, prezența lor fiind (după cum o indică și subtitlul) „întretăiată” (cf. 155-157).

siguranță”), urmărindu-se rolul de *aide-mémoire* cultural al monumentului în firul istoric sinuos al relației dintre *priver* și *image*, autoarea remarcă părăsirea treptată de către omul modern a tradiționalei raportări dialogice la Moarte (moartea îmblânzită) și înlocuirea ei cu revolta (moartea inversată), în multiplele ei manifestări: fie ca „pedepsire” colectivă a Morții prin distrugerea imaginii sale (situație petrecută la biserica din cătunul Ciocăni, comuna Moșoaia, Argeș, cf. 263-264 și ilustrațiile de la pagina 194), fie ca tentativă individuală de imortalizare prin „omorârea (imaginii) Morții” (cazul bisericii de secol al XVII-lea din satul Bărbulețu, Dâmbovița, cf. 264), fie ca *în-văluire* a imaginii înfricoșătoare prin adaptarea modernă în procesul repictării (fapt petrecut în 1996 la biserica „Buna Vestire” din Oțeșani, Vâlcea, cf. 265 și ilustrația de la pagina 198) sau chiar prin decizia radicală a consiliului parohial de a acoperi reprezentarea cu var sau tencuială (situații întâlnite la bisericile din satul Obeni, comuna Ionești, Vâlcea; Runcu, Dâmbovița; Valea Popii-Muscel, Argeș; Capul Dealului, Drăgășani, Vâlcea, cf. 264-269 *passim*). Repudiată de omul modern și ocultată în fel și chip, imaginea Morții refuză să moară totuși, faptul petrecându-se în chipul extraordinar al supraviețuirii unui incendiu (cele câteva fragmente de frescă conservate după incendiul din 2004 al bisericii de lemn din Lăzărești, Vâlcea, (cf. 266) sau în cel minunat al *dez-văluirii* prin scoaterea de sub var a picturii originare, nu în procesul restaurării, ci ca efect al deciziei comunității.

Moștenirea viziunii lui Philippe Ariès se face simțită și în ceea ce privește relația culturală dintre *moarte* și *image*: „Un lucru rămâne însă statornic în lunga durată: relația dintre moarte și cultură este mediată, în primul rând, de imagine, căci moartea este, cu un termen ce aparține demonstrației lui Philippe Ariès, o realitate *iconofilă*” (26). Apropierea dintre cei doi termeni în discuție se fundamentează pe observația lui Hans Belting³, conform căreia „L'image s'offre à notre regard à la façon dont les morts se présentent à nous: dans l'absence” („Imaginea se oferă privirii noastre în același fel în care și

morții ni se înfățișează: în absență”, trad. C. B., 27). Situându-se sub semnul vizualului, al imaginii, al privirii, studiul universitarei bucureștene observă că, în vreme ce imaginea (prezență) depune mărturie pentru o realitate care lipsește (absență), Moartea – înțeleasă ca „absență prin excelență” – se impune cu statut de evidență condiției umane (prezență certă), fiind pe cale de consecință „populată”, mascată [cultural] cu imagini, pentru a fi mai ușor de suportat și de acceptat” (27).

„Îmblânzirea” Morții are loc sub forma unui proces cultural dublu, pe de o parte de „descompunere” a ei (ca absență) în cadrul Vieții (ca prezență) sub forma *imaginilor* (prezența unei absențe) menite să cosmicizeze necunoscutul și să dea chip celei fără-de-chip, făcând-o inteligibilă, iar pe de altă parte, de scoatere a morților din cadrul ordinii naturale, guvernate de cauzalitate, și transfigurarea lor în cadrul ordinii culturale, marcate de ritual ce face posibilă, fie și în manieră simbolică, recuperarea prezenței absente. Iau naștere astfel o serie întreagă de *locuri ale memoriei* menite să anuleze absența celor trecuți dincolo, evoluând dinspre domeniul concretului (mormintele, sarcofagele, stelele, cimitirele, colombarile și osuarele), dar subsumate unui veritabil cult al strămoșilor, către domeniul simbolic (de la fotografii, albume construite în jurul clipei morții și a priveghiului și până la cimitire virtuale, site-uri specializate ori pagini de Facebook create sau administrate în memoria defuncților), preponderent vizual, dar golit de semnificațiile ritual-cultice. Această reificare a Morții are ca efect apariția unor tipologii specifice din sfera macabrului. Ne referim aici în primul rând la multiplele reprezentări din spațiul românesc ale Celei-fără-de-chip și la provocările constituite de simpla tentativă de a figura nefiguratul, de a întrupa o absență totuși atât de prezentă în viața tuturor. Analiza cercetătoarei vizează variatele ipostaze ale Morții din imaginarul folcloric, literar și iconografic, toate aflate sub întreita jurisdicție a *Bisericii* („dispunând de un întreg arsenal de precepte, interdicții și recomandări” – 156), a *artistului* („influențat de mediul în care s-a format, de echipele în care a lucrat și de

³ În *Pour une anthropologie des images*. Trad. din germană în franceză de Jean Torrent. Paris: Gallimard, 2004, 183.

modelele pe care le urmează” – 156) și a *receptorilor* („cei care ascultă predica, privesc scenele figurate în iconografia locașurilor de cult, parcurg singuri sau cu ajutorul unor intermediari alfabetizați istoriile cuprinse în cărțile populare, participă la ritualuri funerare” – 156).

Dincolo de identificarea unor *constante ale reprezentării Morții* ca personaj (ipostaza ecvestră sau pedestră, cvasiprezența elementelor de recuzită: coasa, pocalul și desaga), autoarea remarcă redundanța asocierii Morții cu o serie de teme (*Moartea cu coasa*, *Moartea înaripată*, *Bătrânul și Moartea*, *Cocoana împărăteasă și Moartea*, *Moartea bogatului nemilostiv*, *Legenda despre Adam și Eva*, *Vămile văzduhului* ș.a.) circulând liber între diferitele medii (folcloric, literar, religios, iconografic, cf. 105-198) și, deseori, contaminându-se reciproc. Este cazul unui tip asociat, *Ciuma*, cu o prezență preponderentă în discursul folcloric (Cămașa Ciumei, cf. 56-62 *passim*), în cel istoric, dar și în cel religios-iconografic: „un monstru compozit, cu cap umanoid, limba despicată, coarne de bou și coadă de șarpe, gheare la mâini și la picioare, ținând în mână nelipsita coasă” (63). Alături de aceste reprezentări predominante, în imaginarul românesc premodern mai apar tipuri precum *cioclul* – un „profesionist (coruptibil) al morții” (52-55), *sfântul taumaturg* – Sf. Haralambie, a cărui prezență este semnalată și în icoanele pe sticlă, dar și în miniaturi (62-68), *Cavalerii Apocalipsei* – îndeosebi în mediul picturii murale etc. O prezență atipică în această companie macabră asupra căreia autoarea insistă, o reprezintă *omul cu cheia bisericii*, personaj ce mediază întâlnirea timpului de aici cu cel de atunci („Omului cu cheia bisericii, pentru că mi-a deschis poarta către un timp ce nu mai există decât în imagini”) și, mai mult, la modul simbolic, a timpului nostru cu cel al Lumii de Dincolo. Într-un volum din 1994⁴ Vladimir Jankélévitch afirma, citându-l pe Jacques Madaule: *Je sais que je mour-*

rai, mais je ne crois pas („știu că voi muri, dar nu o cred”, trad. n.). Dobândirea acestei încredințări este în fapt povestea vieții fiecărui om.

Volumul Cristinei Bogdan, rod al preumblărilor timp de 15 ani (după mărturisirile autoarei) pe bifurcatele poteci livrești ale arhivelor, ale bibliotecilor, pe cele antropologice ale întrunirilor și site-urilor de specialitate, dar mai ales pe cele de teren ale bisericilor de mir din Țara Românească și ale oamenilor lor, îndrăznește, prin parcurgerea domeniilor *științei* despre moarte, asumarea *credinței* în ea: „Fiecare prag de biserică trecut, fiecare om întâlnit, poveste auzită sau dialog construit în jurul unei reprezentări macabre, fiecare carte citită sau conferință audiată, congresele la care am participat și textele pe care le-am așternut pe hârtie – toate au înscris în ființa *vânătorului vânat* o nouă întrebare la o temă veche de când lumea. Nu pot pune punct (doar moartea o va face), așa că vă invit în călătorie, îndemnându-vă să deschideți catalogul ce urmează și să alegeți traseul viitoarelor preumblări” (284).

⁴ *Penser la mort?*. Paris: Liana Levi, 1994, 29.